

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

УДК 347.4

Постановка проблеми. Класифікація договорів завжди привертала і продовжує привертати увагу дослідників, оскільки сприяє поглибленню наукових знань про договори, дозволяє розкрити їх багатоманітність. Здійснюючи класифікацію можна сформулювати загальні положення щодо окремих груп договорів, виокремити істотні ознаки кожного договору та визначити його місце в системі договорів. На важливості теоретичного та практичного значення класифікації наголошують науковці, які досліджують цю проблематику.

Аналіз досліджень, що проводилися в Україні з 1991 року підтверджує висновок Р. Б. Шишки про те, що «майже кожен третій дослідник вважає за необхідне позиціюватися стосовно місця досліджуваного ним договору в системі договірних права чи, принаймні, обов'язково надати характеристику такому договору» [14, с. 76]. Водночас, незважаючи на існування в доктрині цивільного права великої кількості публікацій, ця тематика не втратила своєї актуальності й сьогодні, адже низка питань щодо класифікації договорів й донині вважаються дискусійними в науці цивільного права. Зокрема, не отримали однозначного вирішення питання співвідношення різних за природою правових явищ «вид» договору і «ознака» договору, підходи до виокремлення критеріїв класифікації договорів дихотомічним способом та підходи до формування системи договорів способом багатоступеневої класифікації.

Метою статті є розкриття існуючих в доктрині права проблемних аспектів класифікації цивільно-правових договорів та окреслення підходів до їх розв'язання.

Стан дослідження. Питання класифікації цивільно-правових договорів розглядалися у наукових працях С. М. Бєрвено, Т. В. Боднар, С. Я. Вавженчука, В. А. Васильєвої, О. В. Дзери, В. В. Лу-

ця, Г. В. Озернюк, В. Г. Олюхи, С. О. Погрібного, Р. Б. Шишки та інших науковців. В дисертації В. Г. Олюхи проблематиці класифікації цивільно-правових договорів присвячено окремий розділ, в якому науковець виокремлює два способи класифікації договорів та робить висновок про те, що багатоступенева класифікація є різновидом класифікації договорів за комбінованим критерієм, що є поєднанням економічних і юридичних ознак договору [12, с. 137-138]. С. М. Бервено у монографії «Проблеми договірного права України», окрім класифікації дихотомічним способом, розкриває особливості багатоступеневої класифікації [2, с. 217-274]. В. В. Луць здійснює класифікацію договорів за правовими наслідками (метою) [11, с. 63]. С. Я. Вавженчук, дослідивши способи класифікації, робить висновок про недосконалість дихотомічного способу класифікації [4, с. 63]. Більшість дисертаційних робіт в яких досліджується проблематика визначення місця того чи іншого договору у системі цивільно-правових договорів також торкається питань їх класифікації.

Основною помилкою сучасних досліджень, на думку Р.Б. Шишки, є те, що дослідники «намагаються все підвести під види договору, із-за чого властивості явища надають риси самого явища, що невиправдано ні методологічно, ні практично. Зокрема, якщо вид охоплює ознаки його мети, то він не може охопити властивості договору, які притаманні всім договорам незалежно від їх типу та виду чи навіть підвиду» [14, с. 79-80]. Аналіз публікацій, які присвячені тематиці систематизації договорів засвідчує, що здійснюючи класифікацію науковці послуговуються одними і тими ж поняттями без урахування способу класифікації договору. В цьому контексті можна зробити припущення, що кожен спосіб класифікації має своє призначення і тому, класифікуючи договори, необхідно обирати критерії та визначати місце договору як з урахуванням його характеристик, так і способу класифікації. Іншими словами, для успішного створення системи цивільно-правових договорів необхідно обрати відповідні критерії класифікації і, як слушно зазначає В. Г. Олюха, «вірно обирати принципи її побудови» [12, с. 132], які, на нашу думку, обумовлюються способом класифікації.

Виклад основного матеріалу. Найпоширенішим способом класифікації цивільно-правових договорів є дихотомія. Загальновизнані дихотомічні класифікації цивільно-правових договорів зустрічаються як у наукових працях, так і у кожному підручнику з цивільного та договірної права, і передбачають поділ договорів на оплатні і безоплатні, реальні і консенсуальні, алеаторні і комутативні тощо.

Загальновідомо, що дихотомія передбачає поділ явища на дві групи на підставі визначеного критерію. Під час поділу одна група характеризує наявність, а інша – відсутність цього критерію. У наукових публікаціях існує деяка неоднозначність щодо понять «критерій» та «підстава» поділу. Так, С. М. Бервено називає оплатність чи безоплатність критерієм поділу [2, с. 22], а реальний чи консенсуальний характер договору його ознакою, яка відображає момент набрання ним чинності [2, с. 24] і, водночас, одним із способів поділу [2, с. 25-39]. Ототожнював категорії ознака і критерій класифікації договорів дихотомічним способом і В. В. Луць [11, с. 55]. На думку Ю. Алексашиної «при дихотомії обирається класифікаційний критерій у вигляді тієї чи іншої ознаки договору. Відповідно до однієї групи включаються договори, у яких ця ознака наявна, а до іншої – договори, у яких ця ознака відсутня» [1, с. 68]. Слід зазначити, що властивість є філософською категорією, яка позначає таку особливість об'єкта, способу його буття, що притаманна об'єкту як самототожній цілісності, дозволяє його ідентифікувати і відрізнити від інших об'єктів або встановлювати його схожість (тотожність) з іншими об'єктами [13, с. 95].

З урахуванням сутності поняття класифікація, яке визначається як «система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями» [3, с. 291] та існуючих у доктрині права підходів до критерію дихотомічного поділу договорів, підтримуємо позицію тих науковців, які вважають, що таким критерієм є ознака договору. При цьому, на нашу думку, наявність (відсутність) ознаки, що застосовується як критерій дихотомічного поділу, не є підставою для кваліфікації договору як окремого виду, а лише свідчить про належність договору до відповідної групи (класу) договорів, кожен з яких ха-

рактизується такою ж ознакою, наприклад, групи оплатних чи безоплатних договорів, адже, як правильно зазначає Р. Б. Шишка, «не виключено, що з часом оплатний договір може перетворитися в безоплатний волевиявленням кредитора» [14, с. 83]. На наше переконання, якщо в наукових публікаціях в контексті дихотомічного поділу науковець застосовує термін «вид» для характеристики договору, то його слід розуміти виключно в межах цієї класифікації. В іншому разі відбудеться підміна понять вид договору і властивості договору, на чому наголошує Р. Б. Шишка [14, с. 77]. Характеристика договору за ознакою, яка виступає критерієм дихотомічної класифікації є підставою для віднесення договору до однієї з двох груп, сформованих за принципом її наявності або відсутності і не характеризує цей договір як окремий вид. Можна припустити, що це відбувається внаслідок технічної невимогливості у застосуванні юридичної термінології у наукових публікаціях. Цілком справедливо, що такий підхід піддається критиці, адже може призвести до «помилкових уявлень, зокрема, щодо того, де вид договору, а де загальні підходи до з'ясування його властивостей» [14, с. 77]. І тут варто зауважити, що окремі ознаки, які застосовуються як класифікаційні критерії дихотомії, можуть набувати вирішального значення для видової кваліфікації договору, якщо йдеться про інший спосіб класифікації, а саме – багатоступеневу класифікацію в якій застосовується не один, а кілька критеріїв – тип, вид, підвид. Якщо така ознака є конститутивною ознакою договору, то вона може бути використана як критерій для виокремлення договору в окремий підтип чи вид. Наприклад, ознака оплатності, відсутність якої виокремлює договір дарування в окремий вид. Але це можливо, коли застосовується інший спосіб класифікації – багатоступенева класифікація.

З плином часу підходи до обрання критерію класифікації змінюються, що є цілком виправданим з огляду на динамічність системи цивільно-правових договорів, яка обумовлюється появою нових відносин, що потребують договірного регулювання або є наслідком технологічних змін, на які право також повинно реагувати. Сьогодні за критерієм наявності нормативного регулювання договірної конструкції договори поділяються на поіменовані

та непоіменовані [1, с. 69]. Зміна критерію класифікації в межах способу класифікації не впливає на її призначення.

«Класифікація договорів, – зазначав В. В. Луць, – має сприяти глибокому з'ясуванню їх природи і змісту, виявленню властивих їм спільних рис і особливостей, подальшому вдосконаленню законодавства про договори» [11, с. 55]. На нашу думку, це твердження В. В. Луця є підґрунтям для розуміння дихотомічного способу класифікації, який власне і полягає у тому, що дихотомія дозволяє виявляти спільні та відмінні риси окремих договорів. Належність договору до тієї чи іншої групи розкриває його ознаки і дає розгорнуту характеристику договору. Класифікація договорів за способом дихотомії застосована до окремого договору дозволяє виокремити його властивості, але не призначена для побудови цілісної системи договорів в якій кожен договір займає своє місце і, водночас, відображає зв'язок з іншими договорами цієї системи. Іншими словами, в межах дихотомічної класифікації наявність в договорі ознаки не виділяє його в окремий вид чи тип, а лише є однією із характеристик, що дозволяє віднести його до групи договорів з такими ж самими ознаками.

Особливості класифікації договорів обумовлюються й багатоаспектністю договору як правового явища, що охоплює розуміння договору як юридичного факту, як зобов'язального правовідношення, що виникло з договору-правочину, і як регулятора цивільних правовідносин. При цьому договір-правочин і договірне зобов'язання, що виникає з нього, слід розглядати в неперервному зв'язку. Договір як юридичний факт і договірне зобов'язання співвідносяться як підстава та наслідок, що передбачає виникнення, зміну або припинення зобов'язання. Визначення поняття «договір», яке закріплено у ст. 626 ЦК України відображає підхід розуміння договору як правочину. З огляду на такий законодавчий підхід, Робочою групою щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства у Концепції оновлення ЦК України запропоновано перенести норми щодо поняття договору та його видів до Глави 16. Така пропозиція обґрунтовується передусім змістовним наповненням зазначеної глави, оскільки у ній по суті йдеться про договір як правочин, як юридичний факт, а не

як зобов'язання. [5, с. 11]. Підхід щодо розмежування договору як юридичного факту і договору як зобов'язального правовідношення, або, правильніше говорити, договірному зобов'язального правовідношення повинен бути покладений і в основу класифікацій договору.

Цивільно-правові договори у розумінні договору як регулятора цивільних правовідносин класифікує Ю. Алексашина. Серед критеріїв класифікації науковець визначає такі: 1) наявність нормативного регулювання договірної конструкції; 2) суть правовідносин, що регулюються договором; 3) наявність волі сторін на укладення договору; 4) узгодження волі сторін при визначенні умов договору [1, с. 73]. Більшість з цих з цих критеріїв можуть бути застосовані і для класифікації договору як правочину.

Класифікація договору як різновиду правочину повинна вибудовуватися на розумінні договору як підстави виникнення договірному зобов'язання. Коли ж йдеться про класифікацію договірних зобов'язань, то в основі побудови їх системи слід виходити із сутності зобов'язальних правовідносин. Відповідно до ч. 2 ст. 11 ЦК України договір є підставою виникнення цивільно-правового зобов'язання, «зміст якого розкривається через права та обов'язки його учасників, визначені умовами договору» [9, с. 29]. Як уже зазначалося вище, договір-правочин і договірне зобов'язання слід розглядати у неперервному зв'язку. «Саме договір, який водночас є правочином, визначає зміст договірному зобов'язання» [7, с. 46]. Тому, здійснюючи класифікацію тим чи іншим способом, слід враховувати аспектність договору, а саме йдеться про класифікацію договору як правочину чи договірному зобов'язання, що виникло з нього.

Аналіз наукових і навчальних джерел свідчить, що підхід чи застосовується дихотомія до класифікації договорів як різновиду правочину чи договірному зобов'язання сформульований недостатньо чітко. У підручнику «Договірне право України. Загальна частина» зазначається, що «дихотомічний спосіб класифікації договорів передбачає можливість їх поділу за всіма тими підставами, за якими проводиться поділ на види правочинів в цілому» [7, с. 322]. Поділяючи цей підхід, слід звернути увагу на те, що

переважна більшість критеріїв, які використовуються у дихотомії застосовуються виключно для класифікації договорів, і не використовуються для класифікації односторонніх правочинів. Це дає підстави для висновку, що застосовуючи дихотомічний спосіб для класифікації договорів, як різновиду правочину, необхідно враховувати положення ст. 626 ЦК України.

У контексті тематики дослідження постає питання чи може бути дихотомічний спосіб застосований для класифікації договірних зобов'язань? Відповідь, на наше переконання, криється у тому чи можна підібрати критерій, який, відповідно до дихотомічного способу класифікації, забезпечуватиме поділ договірних зобов'язань на дві групи. Прикладом може слугувати критерій «розподілу прав та обов'язків між сторонами договору», який передбачає поділ договірних зобов'язань на односторонні і взаємні (двосторонні).

Філософський енциклопедичний словник визначає поняття «класифікація логічна» як багатоступінчастий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань щодо членів поділу. Результатом класифікації логічної є система співпорядкованих понять: подільне поняття є родом, а нові поняття (члени поділу) є видами цього роду, видами видів і т. ін. [13, с. 283]. Таке розуміння класифікації виступає підґрунтям багатоступеневої класифікації договорів, особливість якої у тому, що з її використанням можна побудувати систему цивільно-правових договорів як внутрішньо організовану єдність, у якій всі елементи-договори так тісно пов'язані між собою, що виступають щодо всього іншого правового простору як єдине ціле. Ця система залежить від критеріїв систематизації [9, с. 15]. Багатоступенева класифікація здійснюється із застосуванням декількох критеріїв, які в літературі іменуються як тип, підтип, вид, підвид. Вид і рід у логіці – категорії, що виражають різні рівні процесу узагальнення. Вид становить підклас роду як ширшого класу визначення загального. Вид має одиничні різновиди, що розкривають багатоманітність змісту роду, до якого він входить [13, с. 79]. Якість, ознака, характерні для кого-, чого-небудь [6].

Кожен тип договору характеризується сукупністю ознак, які виражають найбільш загальні та істотні його риси. Катего-

рія «тип» договору охоплює групу цивільно-правових договорів, спрямованих на досягнення певного юридично значимого результату. Всі інші критерії виступають його складовими частинами [2, с. 222]. Якщо договір одночасно із загальними ознаками типу договору, має й власні властивості, які не суперечать віднесенню договору до певного типу, то такий договір є видом відповідного типу. Підвидом договорів виступають договори, які відрізняються особливостями, що не мають істотного значення для визначення правової природи договору в цілому [2, с. 274]. В. А. Васильєва цілком слушно заявляє, що «система цивільно-правових договорів – це множинність договірних видів, які потребують групування на підставі різноманітних критеріїв» [8, с. 129]. На нашу думку, така система може бути вибудована в межах багатоступеневої класифікації. Значення цієї класифікації в тому, що, за умови успішного її проведення, можна отримати цілісну структуровану систему договорів, в якій кожен договір займатиме єдине місце.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що кожен спосіб класифікації цивільно-правових договорів має своє призначення. Класифікація договорів дихотомічним способом дозволяє виявити їх спільні та відмінні ознаки. Якщо договору притаманна ознака, яка слугує класифікаційним критерієм, це не є підставою для виділення цього договору в окремий вид, а лише свідчить про його належність до групи договорів з такою ж ознакою.

Багатоступенева класифікація договорів, яка здійснюється із застосуванням декількох критеріїв (тип, підтип, вид, підвид), дозволяє сформулювати цілісну структуровану систему договорів, в якій кожен договір повинен займати єдине місце. Складність побудови такої системи обумовлюється постійною динамікою цивільно-правових договорів.

Наукові пошуки у напрямку систематизації договорів будуть тривати і надалі, оскільки зумовлюють позитивний вплив як на розвиток законодавства, так і на договірну практику загалом, спрощуючи суб'єктам вибір правильного виду договірної струкції.

1. *Алексашина Ю. Види цивільно-правових договорів як регуляторів цивільних правовідносин. Юридична Україна. 2012. № 12. С. 68-74.*

2. Бервено С. М. *Проблеми довірнього права України: Монографія*. К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
3. Бирик С. П., Сютя Г. М. *Словник інішомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання* / За ред. С. Я. Єрмоленко; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
4. Вавженчук С. Я. *Сутність та способи класифікації договорів. Проблеми законності*. 2019. № 147. С. 58-65.
5. *Концепція оновлення Цивільного кодексу України*. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
6. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. URL: <https://1531.slovaronline.com/22052-%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
7. *Довірне право України. Загальна частина: навч. посіб.* /Т.В.Боднар, О.В.Дзера, Н.С.Кузнєцова та ін.; за ред. О.В.Дзери. К.:Юрінком Інтер, 2008. 896с.
8. *Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія / за заг ред. проф. В.А.Васильєвої; Івано-Франківськ, 2016. 399 с.*
9. *Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. університетів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін.; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 1998. 912 с.*
10. *Концепція оновлення Цивільного кодексу України*. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
11. Луць В. В. *Контракти в підприємницькій діяльності: навч. посіб./2-ге вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.*
12. Олюха В. Г. *Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2003. 191 с.*
13. *Філософський енциклопедичний словник. Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. К.: Абрис, 2002. 743 с.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskiy_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf
14. Шишка Р. Б. *Проблема видів та характеристики цивільних та господарських договорів. Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / За ред. академіка АПРН України В. В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2009. С.76-88*

Гейнц Р. М. Окремі питання класифікації цивільно-правових договорів.

Стаття присвячена розгляду проблемних аспектів класифікації цивільно-правових договорів та окресленню напрямків їх розв'язання. Автор висвіт-

лює існуючі в доктрині права підходи до визначення критеріїв класифікації договорів дихотомічним способом та підтримує позицію тих науковців, які вважають, що критерієм такого поділу є ознака договору. На думку автора, наявність (відсутність) ознаки, яка застосовується як критерій дихотомічної класифікації, не є підставою для кваліфікації договору як окремого виду, а лише свідчить про належність договору до відповідної групи договорів, кожен з яких характеризується такою ж ознакою. Дихотомія дозволяє виокремити ознаки договору, але не призначена для побудови цілісної системи договорів, в якій кожен договір займає своє місце і, водночас, відображає зв'язок з іншими договорами цієї системи. Така система може бути створена лише в межах багатоступеневої класифікації, яка здійснюється із застосуванням декількох критеріїв (тип, підтип, вид, підвид). Особливості класифікації договорів зумовлюються і багатоаспектністю цивільно-правового договору як правового явища, яке охоплює розуміння договору як юридичного факту, як договірної зобов'язального правовідношення і регулятора цивільних правовідносин.

В результаті проведеного дослідження автор приходить до висновку, що кожен спосіб класифікації має своє призначення, а наукові пошуки у напрямку систематизації договорів будуть тривати і надалі, оскільки зумовлюють позитивний вплив як на розвиток законодавства, так і на договірну практику.

Ключові слова: класифікація, цивільно-правовий договір, спосіб класифікації, критерій класифікації, договірне право, дихотомія, багатоступенева класифікація, система договорів.

Heints R.M. Separate issues of classification of civil law contracts.

The article is devoted to considering problematic aspects of the classification of civil law contracts and the outline of directions for their resolution. The author highlights the existing approaches in the doctrine of law to determining the criteria for classifying contracts in a dichotomous way and supports the position of those scientists who believe that the criterion for such a division is a sign of a contract. In the author's opinion, the presence (absence) of a feature, which is used as a criterion for dichotomous classification, is not a basis for qualifying a contract as a separate type but only indicates that the contract belongs to the corresponding group of contracts, each of which is characterized by the same feature. The dichotomy makes it possible to distinguish the features of a contract but is not intended to build an integrated system of contracts in which each contract takes its place and, at the same time, reflects the relationship with other contracts of this system. Such a system can only be created within a multi-stage classification, which is carried out using several criteria (type, subtype, species, subspecies).

The peculiarities of the classification of contracts are also determined by the multifaceted nature of the civil law contract as a legal phenomenon, which encompasses the understanding of the contract as a legal fact, as a contractually binding legal relationship, and as a regulator of civil legal relations. The classification of the contract as a kind of transaction should be based on the understanding of the contract as the basis for the emergence of an obligation. When it comes to the

classification of contractual obligations, the basis of building their system should be based on the essence of the obligation.

As a result of the conducted research, the author concludes that each method of classification has its purpose, and scientific searches in the direction of systematizing contracts will continue in the future, as they have a positive impact on the development of legislation and on contractual practice.

Keywords: classification, civil law contract, method of classification, classification criteria, contract law, dichotomy, multi-level classification, system of contracts.